ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. Б, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART B, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026b255

ЛЕКСЕМАТА *BAŞ* В ТУРСКИЯ ЕЗИК: СЕМАНТИКА, ФРАЗЕОЛОГИЧНА ПРОДУКТИВНОСТ И ПРАГМАТИЧНА УПОТРЕБА[1]

Харун Бекир
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE LEXEME *BAŞ* IN THE TURKISH LANGUAGE: SEMANTICS, PHRASEOLOGICAL PRODUCTIVITY, AND PRAGMATIC USE

Harun Bekir
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

h_bekir@uni-plovdiv.bg

This paper examines the lexeme *baş* in Turkish by analysing its semantic structure, derivational productivity and role in phraseology and pragmatics. Originating from the core meaning “head,” *baş* develops an extensive network of concrete and abstract senses reflected in numerous derivatives, compounds and idiomatic expressions. Through cognitive-semantic and pragmalinguistic analysis, the study highlights how *baş* encodes cultural models related to leadership, hierarchy, emotional states and interpersonal relations, making it a key element of the Turkish lexical system.

Key words: *baş*; semantics; phraseology; pragmatic functions; Turkish language

[1] Това изследване е финансирано от Европейския съюз – NextGenerationEU, чрез Националния план за възстановяване и устойчиво развитие на Република България, проект ДУЕКОС BG-RRP-2.004-0001-C01 (ДУЕКОС D24-FlF-005).

1. Увод

Лексемата *baş* заема централно място в лексикалната и семантичната структура на турския език и се отличава с висока степен на многозначност, продуктивност и участие в словообразувателни процеси. Изхождайки от първичното си значение „глава“ в анатомичен смисъл, *baş* разгръща богата мрежа от конкретни и абстрактни значения, реализирани както в самостоятелна употреба, така и в рамките на съставни лексеми и устойчиви изрази. Поради широкия си семантичен обем лексемата е в основата на редица тематични полета, като начало, лидерство, пространствена ориентация, социална йерархия, личностни характеристики, емоционални състояния и междуличностни отношения. Това ѝ придава статут на ключов семантичен елемент в турската езикова система.

Особен интерес предизвиква участието на *baş* във фразеологичния фонд на съвременния турски език. Фразеологизмите представляват устойчиви езикови единици с цялостно, често метафорично значение, надхвърлящо формалната сума от значенията на съставящите ги елементи. В този контекст лексеми, означаващи части от човешкото тяло, сред които *baş* заема особено продуктивно място, функционират като важен носител на културно маркирани когнитивни и емоционални структури (Кьовечеш 2002; Доброволски и Пиирайнен 2009). Фразеологичните конструкции с компонента *baş* изразяват разнообразни когнитивни (напр. *başı dönmek* – „завива ми се свят; замайвам се“), емоционални (напр. *başı belaya girmek* – „да си навлека неприятности; да изпадна в беда“), социални (*baş eğmek* – „навеждам глава; подчинявам се, покорявам се; проявявам уважение или смирение“) и оценъчни (*baş tacı etmek* – „почитам високо; ценя много; поставям някого/нещо на пиедестал“) значения. Те се характеризират с висока експресивност и притежават ясно изразена прагматична функция в различни комуникативни ситуации (Яйлагюл 2016: 45).

Настоящото изследване има за цел да анализира семантиката, фразеологичната продуктивност и прагматичната употреба на лексемата *baş* в съвременния турски език. Акцентът се поставя върху неговата структурна специфика, семантична категоризация и дискурсивна реализация. Изследването се основава на съвременни фразеологични и тълковни речници (Аксой 2005; Юртбашъ 2013; Türk Dil Kurumu 2021), корпусни ресурси и автентични текстови примери от медийния и литературния дискурс. Методологическият подход комбинира елементи на когнитивно-семантичен анализ и прагмалингвистика с цел да се изясни

не само езиковото функциониране на разглежданите единици, но и тяхната културна обусловеност и комуникативна роля.

2. Семантични особености на лексемата *baş* в турския език

Лексемата *baş* в турския език притежава многопластова семантична структура, която включва както конкретни, така и абстрактни значения. Първичното ѝ значение се свързва с анатомичната част на човешкото или животинското тяло, обхващаща мозъка, очите, ушите, носа и устата. Освен това *baş* обозначава лидер или ръководител на определена група или институция, например в израза *Cumhurbaşkanı devletin başıdır* („Президентът е глава на държавата“). Друга важна семантична реализация на тази лексема е свързана с обозначаването на начало – както в темпорален смисъл (напр. *hafta başı* – „начало на седмицата“, *ay başı* – „начало на месеца“, *yılbaşı* – „нова година, новогодишна нощ“), така и в пространствен аспект (*satır başı* – „нов ред“).

Освен като индикатор за начало *baş* функционира и като носител на значението „същина“ или „основен елемент“ – *Gücün, erdemliğin, bilimin, her şeyin başı paradır, para* („Силата, добродетелта, науката – всичко започва с парите, парите“). В топографски план обозначава най-високата точка на даден терен (*dağın başı* – „върхът на планината“ или „планинският връх“, *tepenin başı* – „върхът на хълма“), а в контекста на формата и структурата на предметите се отнася до закръглените им краища (*toplu iğne başı* – „главичката на карфица“). Друго пространствено значение на *baş* е „край, крайна точка“ на обект или място (*merdiven başı* – „горният край на стълбището“).

Лексемата *baş* изпълнява и функцията на мерна единица при изброяване на животни и някои храни, например *yirmi baş koyun* („двадесет овце“), *üç baş soğan* („три глави лук“). Семантичната ѝ гъвкавост се проявява и в значението на „близост, околност“ (*havuz başı* – „край басейна“).

В сферата на спорта, особено в традиционните турски борби като *yağlı güreş* и *karakucak* („традиционни мазни борби“), терминът обозначава най-високата категория състезатели (*başa güreşmek* – „боря се за първото място“ или „меря се с най-добрите“). В морската терминология *baş* означава предната част на плавателния съд.

Наред с горепосочените значения съществува и вариантът *baş (II)*, който обозначава връхчето на цирей, като по този начин демонстрира още едно специфично значение на тази многозначна лексема в турския език.

Лексемата *baş* в турския език е изключително продуктивна и служи за основа при образуването на множество деривати, които обхващат широк спектър от семантични полета – природни явления, професии, действия, качества и степени на постижения. Тези деривати се образуват чрез различни словообразователни суфикси. Един от тях е *başak*, който означава „клас“ (на житно растение) и произлиза от *baş* в смисъл на „връх“ или „върхна част“.

Друг дериват е глаголът *başarmak*, който означава „успявам“, „постигам успех“. Той произлиза от лексемата *baş* в значението на „водач“, „първенство“ и е свързан с концепцията за преуспяване и заемане на водеща позиция. Към семантичното поле на успеха и неговите степени спадат и образуваните от този глагол лексеми: *başarı* – „успех“, *başarılı* – „успешен“, и *başarısız* – „неуспешен“.

Интересна е лексемата *başka*, която означава „друг, различен“. Тя е етимологично свързана с първоначалното значение на *baş* като „глава“, но в контекста на семантичната еволюция придобива преносно значение на „нещо, което се различава от останалото“.

Друга група деривати е свързана с ръководни функции и звания, сред които *başkan*, означаващо „председател, ръководител“. Лексемата произлиза от *baş* в значението „водач, лидер“, от която е мотивирана лексемата *başkanlık*, което означава „председателство“. Тези термини са свързани с концепцията за управление и социалната йерархия.

От *baş* е образуван десубстантивният глагол *başlamak*, което означава „започвам“. Това производно запазва основното значение на *baş* като „начало, старт“. От него се образуват форми като *başlatmak* – „да накарам нещо да започне“ (каузатив) и *başlangıç* – „начало, старт“. Тези лексеми формират динамично семантично поле, което обозначава началото на действия или процеси, подчертавайки връзката на *baş* с концепцията за старт и инициативност и разширявайки употребата на лексемата в различни дискурсивни контексти.

От същия корен са образувани прилагателното *başlıca* и съществителното *başlık*, които допълнително разширяват семантичния потенциал на лексемата *baş*. *Başlıca* означава „основен“, „главен“ и подчертава значимостта на даден елемент в рамките на определена система или структура. От своя страна *başlık* притежава широка полисемия и може да означава „заглавие“, „капак“, „забрадка“, а в определени контексти – „зестра“ в традиционния социален бит. Тази богата семантична продуктивност на лексемата *baş* я утвърждава като ключов елемент в турската лексикална система, способна да формира нови значения и термини в различни комуникативни и културни контексти.

Всички разгледани примери показват деривационен потенциал на основата в турския език, като съчетават основни значения, напр. „глава“, „водач“ и „начало“, с разнообразни деривационни механизми: суфиксация, композиция и конверсия. Деривацията чрез номинативни, адективни, глаголни, каузативни и пасивни суфикси обуславя формирането на богата лексикална система от производни, които съхраняват семантичната връзка с корена, като същевременно реализират разнообразни смислови нюанси.

Направеният семантичен анализ на композитите и дериватите с лексемата *baş*, при който са ексцерпирани общо 223 композита и 78 устойчиви словосъчетания от Тълковния речник на Турското езиково дружество (*Türk Dil Kurumu*), разкрива широка гама от значения, които могат да бъдат групирани в няколко основни семантични полета, свързани с анатомията, лидерството, социалните роли, местоположението, количествените отношения, както и характеристиките и състоянието на даден обект или субект. Тази многозначност и висок деривационен потенциал открояват *baş* като една от ключовите лексеми в турския език.

В категорията на анатомичните и физиологичните термини попадат *başağrısı* („главоболие“; в преносен смисъл – „човек или ситуация, които постоянно създават неприятности“), *baş ağrısı* („главоболие“) и *başparmak* („палец“). Тези думи отразяват пряката връзка на *baş* с човешкото тяло и неговите състояния.

Лидерските и йерархичните значения се реализират в композити като *başbakan* („премиер“), *başkan* („председател“), *başkomutan* („главнокомандващ“), *başsavcı* („главен прокурор“), *başhekim* („главен лекар“), *başmühendis* („главен инженер“), *başkahraman* („главен герой“), *başimam* („главен имам“), *başrahip* („главен свещеник“), които подчертават ръководната роля в различни институционални и социални структури.

В категорията на професиите и социалните роли се включват *başantrenör* („главен треньор“), *başaktör* („главен актьор“), *başgarson* („главен сервитьор“), *başhemşire* („главна медицинска сестра“), *başoyuncu* („главен играч“), *başöğretmen* („главен учител“) и *başyazar* („главен редактор“). Тези лексеми обозначават водещата фигура в дадена професионална среда.

Местоположението и ориентацията се представят чрез термини като *başaltı* („предната част под горната палуба на кораб – каюта на екипажа“), *baş ucu* („посоката или мястото, където се поставя главата при лягане.; съвсем близо до някого, непосредствено до него“), *başköşe* („почетно място“), *başkent* („столица“), *baştan kara* („безразсъдно“) и

baş aşağı („надолу с главата“). Те отразяват както физическата ориентация, така и метафоричното значение, свързано със загуба на контрол или хаотичност.

В областта на количествените и разпределителните съотношения се включват *adam başına* („на всеки отделен човек; за всеки един; на човек“), *kişi başına* („на глава от населението“), *parça başına* („за всяка част; за всеки отделен елемент“), *tek başına* („сам; самостоятелно; насаме; индивидуално“), *bir başına* („сам; самостоятелно; без ничия помощ“) и *çocuk başına* („на дете; за всяко дете“). Тези изрази играят важна роля в езиковото кодиране на статистически и социални съотношения.

Характеристиките и състоянието на субекта се изразяват в композити като *başıboş* („безнадзорен; безделен; свободен, без цел или посока“), *başı dertte* („в беда“), *başı dik* („гордо; с изправена глава; самоуверено“), *başı kalabalık* („зает, натоварен“), *başı havada* („разсеян; лекомислен; с глава в облаците“), *başı örtülü* („със забрадка“), *başına buyruk* („независим, без да се съобразява с другите“), които описват както физически, така и абстрактни характеристики на даден индивид.

Семантичният анализ показва, че *baş* е корен, който чрез композитни образувания участва в назоваването на понятия, свързани с йерархия, професии, физиология, местоположение, социални отношения и характеристики, като така обогатява лексикално-семантичната (под)система на турския език.

3. Анализ на фразеологизмите с компонент *„baş“*

Фразеологизмите, дефинирани като устойчиви словосъчетания с идиоматично значение, което не може да се изведе от значенията на отделните им компоненти (Доброволски и Пиирайнен 2009: 15 – 18), заемат важно място както в общата лингвистика, така и в турската езикова традиция, където се обозначават с термина *deyim*, подчертаващ съответно тяхната преносност и функционална стабилност (Гюнеш 2012: 44 – 46). Класификациите на фразеологизмите варират – от частично устойчиви съчетания до идиоми и поговорки (Глезер 1984: 36 – 40), по отношение на турския език Аксан (Аксан 2000: 172) изтъква идиоматичността, синтактичната цялост и емоционалната натовареност на тези езикови единици.

Особено значими са фразеологизмите с телесни компоненти като *baş* („глава“), които чрез метафорични и метонимични трансформации отразяват абстрактни понятия и социални отношения (Яйлагюл 2016: 48) като част от универсалната, но културно специфична когнитивна

рамка на тялото (Кьовечеш 2002: 58 – 63). Семантичният и прагматичният анализ на тези изрази изисква внимателно разглеждане на тяхната цялостна идиоматична стойност, контекстуална вариативност и културна обусловеност (Доброволски и Пирайнен, 2009: 77 – 84; Филмор и др. 1988: 501 – 503). От прагматична гледна точка турските фразеологизми изпълняват разнообразни комуникативни функции – оценъчни, емоционално-експресивни, идентификационни и др. Така например *başına buyruk olmak* („човек, който постъпва както желае, без да иска разрешение от никого; самоволен, своеволен“) демонстрира как чрез един фразеологизъм може да се изрази независимост и непокорство в зависимост от контекста (Яйлагюл 2016: 60).

Фразеологичните единици, съдържащи лексемата *baş*, се отличават с висока честота на употреба, разнообразие от синтактични структури и богата семантика. Лексемата *baş* се употребява както с първичното си анатомично значение, така и с редица преносни значения, свързани със социален статус, личностни характеристики, отношение и психо-физични състояния. В рамките на изследването са ексцерпирани общо 180 фразеологизъма с тази лексема от Тълковния речник на Турското езиково дружество (*Türk Dil Kurumu*). Анализът в следващия раздел ще проследи структурните, семантичните и прагматичните особености на подбрани фразеологизми.

3.1. Структурен анализ

Фразеологизмите с компонент *baş* в турския език демонстрират широка структурна вариативност, която се проявява както на синтактично, така и на морфологично равнище. В основата си тези устойчиви изрази формират предимно глаголни и именни конструкции, но могат да се срещнат и в адвербиални или посесивни структури. Структурният анализ е от съществено значение, тъй като разкрива механизмите на свързване между компонентите и определя синтактичната функция на фразеологизма в изказването.

На първо място, значителна част от фразеологизмите с *baş* са глаголни словосъчетания, в които *baş* функционира като пряко и непряко допълнение, подлог или част от съставно сказуемо. Примери за такива конструкции включват: *başını alıp gitmek* – „да избягам, да напусна внезапно“; *başını derde sokmak* – „да си навлече неприятности“; *başını kaşıyacak vakti olmamak* – „да съм изключително зает“; *baş koymak* – „да се посветя изцяло“; *baş eğmek* – „навеждам глава; подчинявам се, покорявам се; проявявам уважение или смирение“; *başkaldırmak* – „да се разбунтувам“.

Тези глаголни фразеологизми могат да са транзитивни (*başını derde sokmak*) или интранзитивни (*baş döndürmek* – „очаровам, впечатлявам силно; поразявам, главозамайвам“), а също така да се използват и в пасивни или реципрочни конструкции (*başı belaya girmek* – „да си навлека неприятности; да попадна в беда или проблеми“). Около тези конструкции често се появяват модални и времеви показатели, които специфицират аспектуалните, темпоралните и модалните характеристики на фразеологичните значения.

Освен глаголните изрази се наблюдават и значителен брой именни фразеологизми, в които *baş* участва в съчетания със съществителни имена или в посесивни конструкции. Например: *baş belası* – „създаващ тревога, проблем или страдание; неприятен, досаден, мъчителен“; *baş tacı* – „нещо изключително ценно или уважавано“; *başköşe* – „най-важното или най-престижното място; централно, почетно място“; *baş ucu* – „мястото, където се поставя главата при лягане; много близо до някого; в непосредствена близост“).

Такива изрази функционират като номинативни конструкции и често се включват в по-големи синтактични единици, запазвайки своята идиоматична цялост.

Интерес представляват и случаите на адвербиални и предикативни конструкции, в които *baş* участва в структурни единици, обозначаващи състояние или начин на действие: *kendi başına* – „сам, самостоятелно“; *baş üstüne* – „разбрано, с готовност“, често с функция на ритуален отговор за пълно съгласие или готовност да се изпълни нещо; *baş başa* – „насаме“; *baş aşağı* – „с главата надолу“.

Тези конструкции са особено интересни, защото разкриват гъвкавостта на *baş* като лексикален компонент, който може да изпълнява адвербиална функция, уточнявайки начина, степента или отношението, с които се реализира действието.

От позиционна гледна точка лексемата *baş* заема инициална (*baş döndürmek*, *baş ağrısı olmak*, *baş koymak*, *baş kaldırmak*) или медиална (*bir işin başında olmak*, *kendi başına buyruk olmak*, *aklı başına gelmek*) позиция в рамките на израза.

Не на последно място, структурните разновидности могат да се разширяват чрез модификатори и идиоматични добавки: *baş aşağı gitmek* – буквално „да вървя с главата надолу“ → преносно: „да се влошавам“; *baş göz yarmak* – „да се сбия, да предизвикам насилие“; *başına taş yağmak* – иронично или гневно пожелание: „да го сполети беда“; *baş göz etmek* – „да оженя, да задомя някого“.

Този тип сложни фразеологични конструкти, включително с двоен телесен компонент (*baş-göz*), засилват експресивността и културната маркираност на израза (Яйлагюл 2016: 61).

3.2. Семантичен анализ

Семантичният анализ на фразеологизмите с компонент *baş* разкрива сложна система от значения, изградена върху телесната метафора за главата като символ на разум, власт, идентичност и емоционално състояние. Лексемата *baş* в своето основно, денотативно значение „глава“ служи като изходна точка за редица метафорични и метонимични преноси, които оформят идиоматичния потенциал на множество устойчиви изрази. Тези значения не са произволни, а отразяват универсалната тенденция, посочена от Лейкоф и Джонсън (1980: 19 – 22), според която телесният опит се използва като база за концептуализиране на абстрактни понятия.

Въз основа на лексикографски и корпусни наблюдения фразеологизмите с *baş* могат да се групират в няколко основни семантични полета.

3.2.1. Когнитивни и физиологични състояния

Голям брой фразеологизми в турския език отразяват ментални и физически състояния, в които *baş* – „глава“ – функционира като символ на съзнание, разум, психическа стабилност или липса на такава. Главата, възприемана като център на възприятията и мисловните процеси, се явява основен компонент в редица устойчиви изрази, натоварени с оценъчно значение.

Например изразът *başı dönmek* („да се замая“) може да се използва както в буквален смисъл – при физическо неразположение, така и в преносен план – за внезапно и силно емоционално въздействие: *güzelliğinden başım döndü* („от красотата ѝ ми се зави свят“). От своя страна *baş ağrısı olmak* („създавам непрекъснати неприятности; „главоболие“ съм за някого“) преминава от соматичен симптом към оценъчно преносно значение, означаващо човек или ситуация, създаващи тревоги, стрес или досада. Изразът често се използва с негативна конотация: *Bu iş tam bir baş ağrısı oldu.* („Тази работа стана истинско главоболие“).

Изразът *başı yerine gelmek* буквално означава „главата ми да дойде на мястото си“ и се използва за описание на човек, който е уравновесен, разумен и взема трезви решения. Такъв човек се възприема като стабилен и надежден в поведението си, притежаващ вътрешен баланс и осъзнатост. Противоположното качество е изразено чрез фразеологизма *başı havada olmak*, чието буквално значение е „да бъда с глава

в облаците“. Този израз характеризира индивид, който е разсеян, непрактичен или с откъснато от реалността поведение, а понякога дори с надменно или самонадеяно отношение. В зависимост от контекста *başı havada olmak* може да се преведе като „витая в облаците“, „самонадеян съм“ или „високомерен съм“, като всяко от тези значения подчертава липсата на трезва преценка на действителността и отсъствието на житейски реализъм.

Значението „вътрешна промяна, озарение или осъзнаване“ се съдържа във фразеологизма *aklı başına gelmek* („да проумее ситуацията и да започне да мисли трезво“), който обикновено маркира преход от състояние на объркване или наивност към рационално мислене. Подобна емоционална и социална оценка носи и изразът *başıboş kalmak*, който се използва за лица без надзор, ангажименти или чувство за отговорност. Той може да изразява както освобождаване от задължения, така и отсъствие на дисциплина: *Çocuk başı boş kaldı mı, her yaramazlığı yapar* („Когато едно дете остане без надзор, прави всякакви бели“).

Тези фразеологизми не само илюстрират менталните и поведенческите нагласи, но и играят важна роля в езиковата репрезентация на ценностни представи в турската култура. Те често носят ясно изразени оценъчни значения – положителни, когато изразяват желани състояния (разум, осъзнатост), и отрицателни, когато сочат към липса на контрол, непрактичност или създаване на проблеми.

3.2.2. Емоционални състояния и междуличностни отношения

Фразеологизмите с компонент *baş* в тази група разкриват богата палитра от емоционално наситени междуличностни отношения. Те придават нюанси на обич, преданост, уважение, но също така могат да изразят тревожност, раздразнение или дори враждебност. Един от най-позитивно натоварените изрази е *baş tacı etmek* – буквално „да направия някого корона на главата си“, което означава дълбоко уважение, почит и признателност към даден човек. Противоположно на този жест на емоционална близост и приемане стои изразът *başını alıp gitmek*, който обозначава внезапно напускане, обикновено продиктувано от обида, гняв или решимост за емоционално отдалечаване.

Показателен за интимност и търсене на утеха е фразеологизмът *başını beklemek* – „бдя над някого; стоя неотлъчно до него (най-често болен или нуждаещ се); грижа се внимателно за някого“, който символизира доверие, нежност и нужда от емоционална опора.

От друга страна, някои фразеологизми подчертават прекомерно или натрапчиво внимание. *Başına üşüşmek* описва ситуация, в която

хора се скупчват около някого, често досадно, с прекомерно внимание или настояване. Сходна по емоционално натоварване е и конструкцията *birinin başının etini yemek*, която означава да досаждаш на някого с постоянно, изтощително говорене – буквално „да изям месото на нечия глава“.

Всички тези изрази показват централната функция на лексемата *baş* в езиковото представяне на емоционалната и социалната ангажираност. Главата тук не е просто анатомична част, а символичен център на междуличностната интенционалност – обект на грижа, болка, утеха, раздразнение или уважение.

3.2.3. Социални роли, власт и поведение

Група фразеологизми в турския език се характеризира с употребата на лексемата *baş* като символ на лидерство, социална йерархия и активна или пасивна роля в обществото. В тези изрази *baş* надхвърля своето буквално значение и се превръща в езиков маркер на власт, подчинение, автономия или социална уязвимост.

Изразът *bir işin başı olmak* („начело съм на някакво начинание“) обозначава човек, който ръководи, организира и носи отговорност за дадена дейност, независимо дали тя е професионална, политическа, или семейна. Подобна е и конструкцията *başa geçmek*, която се използва при заемане на ръководна позиция – акт на възкачване или заемане на място с властови заряд.

На противоположния полюс са изрази, които обозначават подчинение или отстъпление пред авторитет. *Baş eğmek* – буквално „да сведа глава“ – символизира приемане на властта на друг, подчинение или смирение пред по-висшестоящ. Противоположно на това значение е *baş kaldırmak* – „да вдигна глава“, т.е. да се разбунтувам или да оспоря установения ред. Така *baş* се явява ос, около която се артикулират значения, свързани с властови позиции и социално поведение.

Фразеологизмът *başını sokacak bir yer* – „място, където да си сложиш главата“, метафорично обозначава минималното условие за физическо и социално оцеляване: подслон, сигурност, възможност за съществуване в рамките на обществото. Този израз подчертава символичната роля на *baş* като белег на социална принадлежност и човешко достойнство.

Към категорията на подчинението и социалния етикет принадлежи и утвърденият отговор *baş üstüne*, който означава „с удоволствие, както повелиш“. Той е идиоматичен израз на готовност да се изпълни

чужда воля и съдържа в себе си уважение, послушание и йерархично осъзнато поведение.

Тези фразеологизми ясно показват как *baş* в турската езикова картина на света символизира не само анатомична реалност, но и социален статус, лидерска позиция или в някои случаи – пълната липса на такава. Чрез него се изразяват отношенията между индивид и колектив, между власт и подчинение, между централност и периферия в обществената структура.

3.2.4. Личностни качества и морални оценки

Лексемата *baş* често участва във фразеологизми, които отразяват положителни или отрицателни личностни характеристики и нагласи, като в същото време съдържат ясно изразена ценностна преценка. Например изразът *başına buyruk olmak* описва човек, който е самоволен, независим и своенравен, а *başı dik gezmek* символизира честност или независимост, като се отнася до личност, която се движи с гордо вдигната глава. От друга страна, редица фразеологизми с *baş* изразяват негативни ситуации или поведения. Така например *başı belada olmak* означава да си в неприятности, докато *başına iş açmak* се използва, когато някой сам си причинява проблеми. Изразът *baş göz yarmak* предава идеята за сбиване или предизвикване на насилие, а *baş yormak* описва вътрешно напрежение и умствена преумора, причинени от прекомерни умствени усилия. Тези конструкции са често срещани в оценъчния и моралния дискурс, където служат за изразяване на отношение към чуждо или собствено поведение.

3.2.5. Съдба, неочаквани събития и трансформация

В тази група фразеологизми с лексемата *baş* попадат изрази, които обозначават неочаквани житейски обрати, промени в съдбата и преживявания, стоящи извън контрола на индивида. Така например *başına gelmek* се използва, когато на някого му се случи нещо лошо, често без негово участие или вина. Подобна е и саркастичната употреба на *başına taş yağmak*, което обозначава преживяване на неочаквано или нежелано неприятно събитие, като акцентът е върху неочакваността или ироничния поглед към случилото се. Изразът *başından geçmek* подчертава, че някой е преживял определени събития, като преживяването често е интензивно и оставя траен отпечатък. А с *başına çorap örmek* се описва съзнателно действие от страна на друг човек, който плете интриги или залага капани, насочени към дадено лице. Общото между тези

изрази е, че *baş* функционира като обект, върху който се проектира външна воля – на съдбата, на другите или на обстоятелствата. Тази пасивна функция е ключова за разбирането на ролята на индивида в турската културна представа за съдбата, която често се възприема като сила извън личния контрол.

Семантичната мрежа на фразеологизмите с *baş* демонстрира богата многопластовост и е културно специфична. В много случаи *baş* служи като концептуален център, около който се изграждат значенията, отразяващи както вътрешния свят на индивида (емоции, мисли, състояния), така и неговите отношения с външния свят (социална йерархия, съдба, междуличностни конфликти). Както отбелязват Доброволски и Пирайнен (2009: 45 – 47), телесните компоненти в идиомите често функционират като културни „ключове“, чрез които се дешифрират по-дълбоки светогледни пластове на езиковата общност.

3.3. Прагматичен анализ

Прагматичният анализ на фразеологизмите с компонент *baş* в турския език показва, че тези устойчиви изрази функционират не само като лексикално-семантични единици, но и като важни средства за постигане на комуникативни цели. Чрез тях говорещият изразява отношение, емоции, оценка, ирония, вежливост или социална позиция, като така модифицира прагматичната рамка на изказването.

Много изрази с *baş* служат за индиректно общуване. Например *başım ağrıyor* може да бъде отказ, молба за оттегляне или сигнал за нужда от съчувствие, а *başıma iş açtım* – признание за грешка или търсене на подкрепа. Част от тези фразеологизми имат ритуализирана употреба и функционират като установени речеви актове: *Baş üstüne!* изразява съгласие и уважение, а *Başın sağ olsun* – формула за съболезнование в рамките на социално очаквана учтивост.

Фразеологизмите с *baş* често придобиват семантични или прагматични нюанси на ирония и сарказъм. Изрази като *Başına taş yağsın!* или *Başın göğe erdi mi?* формално звучат неутрално, но изпълняват ролята на негативна оценка, насмешка или социална корекция. В други случаи те регулират междуличностните отношения – като *başı dik gezmek*, което може да изразява уважение към честността, но и да придобие критично звучене, или хиперболичния *başını kaşıyacak vakti olmamak*, който често оправдава отказ или закъснение и функционира като учтива стратегия (Браун и Левинсън 1987).

Някои фразеологизми отразяват културно вкоренени нагласи спрямо независимостта и социалната подчиненост. *Kendi başına buyruk biri* носи негативна оценка за индивидуалистично поведение, докато *başa çıkmak* обозначава компетентност и контрол над трудности. Изрази като *başı belada olmak* или *başından savmak* не само описват ситуации, но и насочват очакваните реакции – съчувствие, помощ или критика.

В рамките на стратегиите за вежливост фразеологизми като *Aklın başına gelsin* смекчават директната критика чрез индиректна форма, съчетаваща укор и загриженост. Така изразите с *baş* често поддържат социалната хармония и предотвратяват конфликт.

В обобщение – фразеологизмите с компонент *baş* изпълняват разнообразни прагматични функции: от ритуализирани актове до оценъчни, емоционални и иронични употреби, и представляват значим елемент от комуникативната компетентност и културната специфика на турския език.

4. Заключение

Лексемата *baş* в турския език се характеризира с изключителна многозначност и семантична гъвкавост, като обединява в себе си конкретни и абстрактни значения, свързани с анатомията, пространството, времето и социалната структура. Основните ѝ значения – „глава“, „начало“ и „водач“ – формират семантично ядро, от което се образуват множество производни и композити с разнообразна употреба. Лексемата проявява висока словообразувателна продуктивност, като чрез номинативни, адективни, глаголни, каузативни и пасивни суфикси се добавят нови производни, които попълват и разширяват лексикалната система. Производните с *baş* обхващат широк семантичен спектър – от термини, обозначаващи части на тялото и физиологични състояния, през наименования на социални и професионални роли, до изрази за пространствена ориентация, количествени съотношения и личностни характеристики. Освен че притежава лексикална стойност, *baş* играе съществена роля и на дискурсивно равнище, участвайки в изграждането на устойчиви фразеологизми и ключови термини в официалната, професионалната и разговорната реч. Нейната семантична продуктивност е тясно свързана с културно обусловени концепции за лидерство, успех и социална йерархия, което я утвърждава като важен когнитивен и културен елемент в турския език. Направеният семантичен анализ разкрива ясно обособени семантични полета, което свидетелства за

системността и устойчивостта на тази лексема в лексикалната и концептуалната структура на езика.

Фразеологизмите с компонент *baş* в турския език представляват богата и многообразна група устойчиви словосъчетания, които отразяват не само лексикално-семантични и граматически закономерности, но и дълбоко вкоренени културни, когнитивни и прагматични модели. Структурният анализ показа, че компонентът *baş* участва във формирането на различни синтактични типове фразеологизми – от глаголно-обектни до пословични конструкции, с разнообразна степен на семантична свързаност между съставките.

Семантичният анализ откроi ключови метафорични и метонимични процеси, чрез които „главата“ се асоциира с интелект, съдба, автономия, йерархия, отговорност и страдание. Прагматичният анализ допълни разбирането за тези изрази, като разкри тяхната роля в междуличностната комуникация – в изразяването на оценка, емоции, учтивост, сарказъм или съпричастност. Фразеологизмите с *baş* функционират не само като семантични единици, но и като културно кодирани актове на речево поведение.

Фразеологизмите с *baş* са не само езиков феномен, но и когнитивно и културно отражение на светогледа на носителя на турския език. Те заслужават специално внимание както в лексикографската и преводаческата практика, така и в обучението по турски език като чужд. Перспективите за бъдещи изследвания биха могли да включват корпусен анализ на фразеологизмите с *baş* в различни речеви регистри, както и съпоставка с други езикови структури извън балканския регион.

Литература

Türk Dil Kurumu (TDK) 2021: Türk Dil Kurumu (TDK), *Güncel Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları, 2021.

Аксан 2000: Aksan, D. *Türkçein Sözvarlığı*. Ankara, Engin Yayınevi, 2000.

Аксой 2005: Aksoy, Ö. A. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2005.

Браун и Левинсън 1987: Brown, Penelope & Levinson, Stephen C. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Глезер 1984: Gläser, R. The Stylistic Potential of Phraseological Units in the Light of Genre Analysis. // *Phraseology and Culture in English.* Berlin: Mouton de Gruyter, 1984.

Гюнеш 2012: Güneş, M. *Türkçede Deyimlerin Anlamsal ve İşlevsel Özellikleri*. İstanbul: Kültür Ajans, 2012.

Доброволски и Пиирайнен 2009: Dobrovol'skiy, D., Piirainen, E. *Cultural Keywords in Discourse: The Case of the Head*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2009.

Доброволски и Пиирайнен 2009: Dobrovol'skiy, D., Piirainen, E. *Figurative Language: Cross-cultural and Cross-linguistic Perspectives*. Amsterdam: Elsevier, 2009.

Кьовечеш 2002: Kövecses, Z. *Metaphor: A practical introduction*. New York: Oxford University Press, 2002.

Лейкоф и Джонсън 1980: Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.

Филмор и др. 1988: Fillmore, C. J., Kay, P., O'Connor, M. C. *Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: The case of let alone.* Language*,* 64(3), Washington, DC: Linguistic Society of America, 1988, 501 – 538.

Юртбашъ 2013: Yurtbaşı, M. *Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Excellence Publıshing, 2013.

Яйлагюл 2016: Yaylagül, L. *Türkçede Organ Adlarıyla Kurulan Deyimlerin Semantik Yapısı.* Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, 13(26), İstanbul: Türkiye Dil ve Edebiyat Derneği (TDED), 2016, 45 – 67.